
Wyniki drugiego sezonu badań na cmentarzysku szkieletowym w Chełmie

Archeologia Polski Środkowowschodniej 4, 197-201

1999

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

TOMASZ DZIENKOWSKI, STANISŁAW GOŁUB, BEATA BOROWSKA, GRZEGORZ MAZUR

WYNIKI DRUGIEGO SEZONU BADAŃ NA CMENTARZYSKU SZKIELETOWYM W CHELMIE

W lipcu 1998 roku ze środków Generalnego Konserwatora Zabytków przeprowadzono prace wykopaliskowe na stanowisku 60 przy ul. Św. Mikołaja 4 w Chełmie, z udziałem antropologów z Katedry Antropologii Uniwersytetu Łódzkiego.

Stanowisko 60 usytuowane jest w obrębie Starego Miasta, zaś topograficznie obejmuje fragment północno-zachodniego stoku Górki Chełmskiej. W obrębie stanowiska znajduje się dawna cerkiew greko-katolicka p.w. Św. Mikołaja. Pierwsze wzmianki o świątyni pochodzą z 1428 roku i przypuszczalnie lokalizacja tej cerkwi pokrywała się z obecnie istniejącą (S. Rudnik 1994, s. 4).

Przy cerkwi w latach 1757-59 wzniesiono drewniane budynki seminarium duchownego, które 10 lat później spłonęły (S. Rudnik 1994, s.4). Pod koniec XVIII wieku staraniem ówczesnego biskupa Ryłły odbudowano je z kamienia i cegły (skrzydło płn. i wsch.). W I poł. XIX wieku (ok. 1837 r.) wybudowano skrzydło południowe (Cz. Kiełboń 1981, s.7, 8).

W 1994 roku w trakcie prac remontowych skrzydła południowego przeprowadzono nadzory i badania sondazowe, które potwierdziły istnienie cmentarza szkieletowego (S. Gołub 1997, s. 87; W. Kozak-Zychman 1997, s. 109-114).

Założono pięć wykopów (3, 3A, 4, 5, 6) o łącznej powierzchni 30,8 m². Celem badań było rozpoznanie wschodniego zasięgu cmentarza i uściślenie chronologii.

W wykopie 3 natrafiono na rząd pochówków szkieletowych ułożonych na osi E-W (z lekkimi odchyleniami), z czaszkami zwróconymi na zachód. Łącznie odkryto 12 grobów (nr XV-XXVI). Wydzielono dwa poziomy zalegania pochówków: poziom I niższy (starszy) groby XVI-XVII, XIX-XXV oraz poziom II (młodszy) groby XV, XXVI i być może XVIII wkopany w warstwę cmentarną. Powodem takiego wyróżnienia były nawarstwiające się na siebie groby XV i XX oraz XXVI i XXII. Zaobserwowane relacje pozwalają na orzeczenie o względnych chronologicznych różnicach ich pogrzebania.

Ze wstępnej ekspertyzy antropologicznej wynika, że szkielety miały kości przedramion i rąk skrzyżowane na poziomie kręgow łędźwiowych (gr. XVIII, XXII-XXIV, XXVI) oraz kości krzyżowej (gr. XIX, XXI). W oparciu o analizę antropologiczną wyróżniono osiem pochówków kobiecych (gr. XV, XVII, XIX, XXa, XXI-XXIV), jeden męski (gr. XVIII) i pięć dziecięcych (gr. XVI, XXb, c, XXV, XXVI). Interesującym jest również fakt odkrycia grobu rodzinnego (?) zawierającego trzy szkielety (kobiety i dwójki dzieci – gr. XX).

We wszystkich grobach wystąpiły pozostałości drewna oraz żelazne gwoździe, co sugeruje grzebanie zmarłych w trumnach.

Osobnym problemem zdają się być skupiska kostne w postaci czterech wkopów zawierających przemieszane kości kilku osobników. Przypuszczalnie są to pochówki wtórne, które mogły zostać złożone ponownie po „ekshumacji” z terenów objętych budową, np. z czasów powstawania budynków seminarium.

Na uwagę zasługują również licznie odkryte obiekty w postaci owalnych jam oraz ich kumulacja przy profilu W wykopu 3. Obiekty te zawierały przemieszane kości ludzkie i być może również mają charakter wtórnych pochówków. Zastanawia jednak kwestia obecności znacznej liczby materiałów zabytkowych w postaci ceramiki i kości zwierzęcych.

Trudno jest określić charakter pozostałych obiektów. W ich wypełnisku występowały materiały sugerujące funkcję osadową, a przemieszane zabytki ceramiczne pozwalają je datować szeroko na XIV-XVI i XVI-XVII wiek.

Inną funkcję i chronologię mają dołki postępowe zawierające ceramikę datowaną na XII-XIII w. Stanowią one przypuszczalnie pozostałości wczesnośredniowiecznego osadnictwa. W czytelny sposób rysowała się ich relacja z grobami, które zalegały na ich stropach. Sugeruje to tezę o wzniesieniu cmentarza na osadzie pochodzącej z XIII w. O jej istnieniu świadczy również fakt występowania dużej ilości materiałów zabytkowych o charakterze osadowym (ułamki naczyń, wyroby szklane i kościane). Typy zabytków pozwalają wstępnie łączyć je z osadnictwem z czasów Daniela.

Innego typu odkryć dokonano w wykopie 4. Stwierdzono przede wszystkim brak warstwy cmentarnej i grobów co pozwoliło na ustalenie zasięgu cmentarza w kierunku południowo-wschodnim. Natrafiono natomiast na suchą fosę o przebiegu N-S i regularnym, łagodnym nieckowatym przekroju (szerokość do 7 m i głębokość do 2 m). Niejednorodny typ zasypiska może sugerować niejednoczasowe zasypanie. W trakcie eksploracji znaleziono niewiele materiałów zabytkowych, głównie ceramikę o chronologii XVI-XVIII w. Odkrycie w tej części miasta fosy usytuowanej u podnóża Górki Chełmskiej (stan.1) sugeruje jej związek z tym właśnie stanowiskiem. Jest ona niewątpliwie pozostałością umocnień obronnych otaczających Górkę, obecnie trudno jednak precyzyjnie określić jej chronologię. Być może fosa funkcjonowała już od wczesnego średniowiecza, gdyż jej lokalizację można powiązać z trasą przebiegu fosy uchwyconej na

ulicy Krzywej (T. Mazurek, W. Mazurek, U. Ruszkowska 1997, s. 115-120). Obiekty te mogą również wyznaczać zasięg wczesnośredniowiecznego podgrodzia.

Materiał zabytkowy uzyskany z eksploatacji wykopów reprezentowany jest przez fragmenty naczyń glinianych, wyroby szklane i metalowe oraz kościane.

Wczesnośredniowieczne naczynia obtaczone są charakterystycznie dla końcowej fazy tego okresu. Główne typy to garnki o zawiniętym do wewnątrz wylewie, z pobiałką w górnej partii. Znalaziono również fragment ornamentowanego naczynia z cylindryczną szyjką.

Przypuszczalnie z tego okresu pochodzą wyroby kościane w postaci okładzin z otworami na nity. Na XI-XIII wiek datowany jest fragment bransolety szklanej.

Trudno wydatować brązową sprzączkę, którą odkryto w grobie XVII. Jest ona zbliżona do typów wyróżnionych przez A. Żakiego, a pochodzących z Czerwna i datowanych na okres wczesnośredniowieczny (A. Żaki 1974, s. 297, ryc. 245 – IV, b). Jednakże brak konkretnych analogii, a ponadto doskonała technologia wyrobu i bogata ornamentyka skłaniają do przesunięcia jej chronologii na okres średniowieczny a może nowożytny.

Późne średniowiecze reprezentowane jest przez naczynia gliniane z karbowanym wylewem oraz wrębem na pokrywkę.

Materiały nowożytne (XVI-XVII w.) występowały w postaci wyrobów szklanych oraz fragmentów naczyń glinianych: dna pucharka, misy glazurowanej, naczynia donicowatego.

W sytuacji braku możliwości dokładnego datowania – przemieszany materiał, głównie na złożu wtórnym – należy wstępnie przyjąć szeroką chronologię tej części cmentarzyska od XV (ulożenie szkieletów z rękami skrzyżowanymi na brzuchu bądź klatce piersiowej raczej wyklucza ich wczesnośredniowieczne datowanie, ponadto stwierdzono ich posadowienie na zniszczonej osadzie XIII-wiecznej co lokuje je jako młodsze) po XVIII wiek (terminem *ante quem* byłby czas budowy skrzydła południowego seminarium pod fundamentami którego zalegały szkielety – początek XIX w.). Pewnymi wyznacznikami są dwie monety nie ma jednak pewności co do sposobu i czasu ich zdeponowania. W trakcie eksploatacji grobu XXIII (I poziom pochówków) natrafiono na denar koronny Władysława Warneńczyka (1434-1444; srebro; brak roku). Z grobu XVIII (II poziom) pochodzi XVII-wieczna moneta miedziana – szeląg litewski Jana Kazimierza.

Na wyjaśnienie zasługuje również fakt wystąpienia wczesnośredniowiecznego grobu niszowego odkrytego w czasie badań w 1994 roku (S. Gołub 1997, s. 87). Sugeruje to datowanie początku całej nekropoli na wiek XIII oraz wskazuje na wielowiekowy czas jej użytkowania.

Spostrzeżenia antropologiczne odnoszą się przede wszystkim do określenia płci osobników dorosłych, struktury wieku zgonów i rekonstrukcji przyżyciowej wysoko-

ści ciała. Dokonano również analizy wszelkich zmian chorobowych pozostawiających swój ślad na tkance kostnej.

Płeć i wiek w chwili śmierci osobników określono na podstawie cech diagnostycznych, posługując się klasycznymi metodami antropologicznymi (A. Malinowski, J. Strzałko 1985).

Wymiary kości długich posłużyły do zrekonstruowania przyżyciowej wysokości ciała (wg metody Pearsona). Charakterystyki metryczne czaszek zostały wykonane zgodnie z kodeksem pomiarowym Martina, Sallera (1957). W czterech przypadkach można było dokonać indywidualnego określenia morfotypu osobników, stosując metodę punktów odniesienia Wankego (1955) z modyfikacją Kóćki (1958). Ślady schorzeń dających obraz w układzie kostnym klasyfikowano według Gładkowskiej-Rzeczyckiej (1976).

Omówienie wyników badań.

Na podstawie ekspertyzy antropologicznej ustalono, że szczątki kostne z grobów szkieletowych należały do 14 osobników. Wśród nich wyodrębniono fragmenty szczątków 8 kobiet, 5 dzieci (4 – Inf. I, 1 – Inf. II) i 1 mężczyzny. W jednym grobie (nr XX) odnaleziono szczątki trzech osobników – kobiety i dwójki dzieci (szczątki dzieci usytuowane były w okolicach nóg kobiety). Ze względu jednak na wiek kobiety (50-60 lat) można z całą pewnością stwierdzić, że nie była ona ich matką, jednakże nie można wykluczyć, że mogła być ich krewną.

W 13 skupiskach kostnych odnaleziono szczątki kostne 47 osobników, zarówno kobiet, mężczyzn jak i dzieci. Są to ustalenia minimalne, a rzeczywista liczba osobników mogła być większa, gdyż szczątki kostne zachowane były fragmentarycznie, bez układu anatomicznego i pochodziły najprawdopodobniej z wtórnych pochówków. Również w obiektach archeologicznych odnaleziono szczątki kostne co najmniej 17 osobników (wyróżniono 4 kobiety, 2 mężczyzn, 3 osobników dorosłych, 2 osobników młodocianych, 6 dzieci).

Wyniki ekspertyzy antropologicznej – możliwej do wykonania jedynie dla grupy 12 (14 – por. tab. 1) wskazują, że wiek osób pochowanych na badanym cmentarzysku był bardzo zróżnicowany (tab. 1). Na uwagę zasługuje fakt, że czterech pochowanych zmarła w wieku poreprodukcyjnym (40-60 lat), co może świadczyć, że ich warunki środowiskowo – bytowe były na tyle dobre, że osobnicy dożywali wieku starczego. Stwierdzono śmiertelność kobiet w kategorii wiekowej 20-30 lat. Podkreślić jednak należy, że zgony w okresie reprodukcyjnym u kobiet począwszy do neolitu, aż do połowy XIX wieku były zjawiskiem dość częstym. Niejednokrotnie fakt ten wiązany jest z powikłaniami ciąży, porodu i połogu.

Duży odsetek dzieci, jak na tak mało reprezentatywną grupę może być związany najprawdopodobniej z chorobami zakaźnymi wieku dziecięcego, z których dla przy-

Tabela 1. Charakterystyka materiału kostnego pod względem płci, wieku i przyżyciowej wysokości ciała.

Nr grobu	Płeć	Wiek	Wysokość ciała
XV	K	30-40	155,0 cm
XVI	Dz	7 lat	–
XVII	K	40-50	163,5 cm
XVIII	M	40-50	165,6 cm
XIX	K	osob. dorosły	151,3 cm
XXa	K	50-60	153,9 cm
XXb	Dz	9 mies.	–
XXc	Dz	5 mies.	–
XXI	K	osob. dorosły	149,1 cm
XXII	K	pow. 70	153,8 cm
XXIII	K	20-30	148,0 cm
XXIV	K	20-30	149,4 cm
XXV	Dz	8 lat	–
XXVI	Dz	2 lata	–

kładu wymienić należy najbardziej powszechną i jedną z najgroźniejszych jaką była biegunka.

Wysokość ciała. Cecha ta pomimo swej determinacji genetycznej jest jednocześnie silnie ekosensytywna (wrażliwa na warunki środowiskowe). Dlatego też jest jedną z najważniejszych cech metrycznych używanych do oceny poziomu rozwoju fizycznego wynikającego po części z warunków socjalno-bytowych. W badanym materiale, możliwe było określenie przyżyciowej wysokości ciała w 9 przypadkach.

Najliczniejszą frakcję stanowili osobnicy niskorośli oraz średniorośli, co może wiązać się najprawdopodobniej ze złym odżywianiem badanej ludności. Jednocześnie znaczna liczba osobników dorosłych dożywających wieku starczego wskazuje, że zaniżenie wzrostu nie może być bezpośrednio przypisywane niekorzystnym oddziaływaniom warunków bytowania. Średnia arytmetyczna wysokości ciała nie została obliczona ze względu na zbyt małą ich liczebność.

Przeprowadzona analiza cech metrycznych czaszek pozwoliła na dokonanie charakterystyki badanej grupy pod względem morfologicznym. Na ich podstawie można stwierdzić, że wszystkie badane czaszki należą do kategorii czaszek krótkich, dość wysokich o wąskim nosie i wysokim licu. Oczodoły na ogół były niskie.

W 4 przypadkach możliwe było ustalenie przynależności taksonomicznej, reprezentowały one: morfotyp dynarski (w 3 przypadkach) oraz morfotyp litoralny (w jednym przypadku). Dane te dają pewne podstawy, aby nawet w oparciu o tak fragmentaryczne charakterystyki kraniometryczne, dopatrywać się w badanej serii kostnej elementów współczesnej struktury antropologicznej.

Ostatnie zagadnienie rozpatrywane w niniejszym opracowaniu dotyczy anomalii i zmian chorobowych dających obraz w układzie kostnym.

Wiedza o występowaniu pewnych schorzeń, a zwłaszcza o ich etiologii umożliwi dokładniejsze poznanie zarówno ogólnego stanu zdrowia badanych społeczności, jak też ich warunków bytowych. W opracowanym materiale zmiany patologiczne stwierdzono w 14 przypadkach. Są to w znacznej części zmiany degeneracyjne (zwyrodnieniowe), stany zapalne, schorzenia aparatu żującego, jak również zmiany będące wynikiem niedoboru składników pokarmowych, m.in. żelaza i witamin.

Do najliczniejszych schorzeń występujących w badanej serii zaliczyć należy schorzenia aparatu żującego, do których zaliczamy: próchnicę, przyzębicę, ropnie przykorzeniowe jak również przypadki przyżyciowego usuwania zębów. Powszechnie uważa się, że ta grupa schorzeń związana jest z warunkami bytowania takimi jak ubóstwo, złe odżywianie, które mają pośredni wpływ na odporność organizmu.

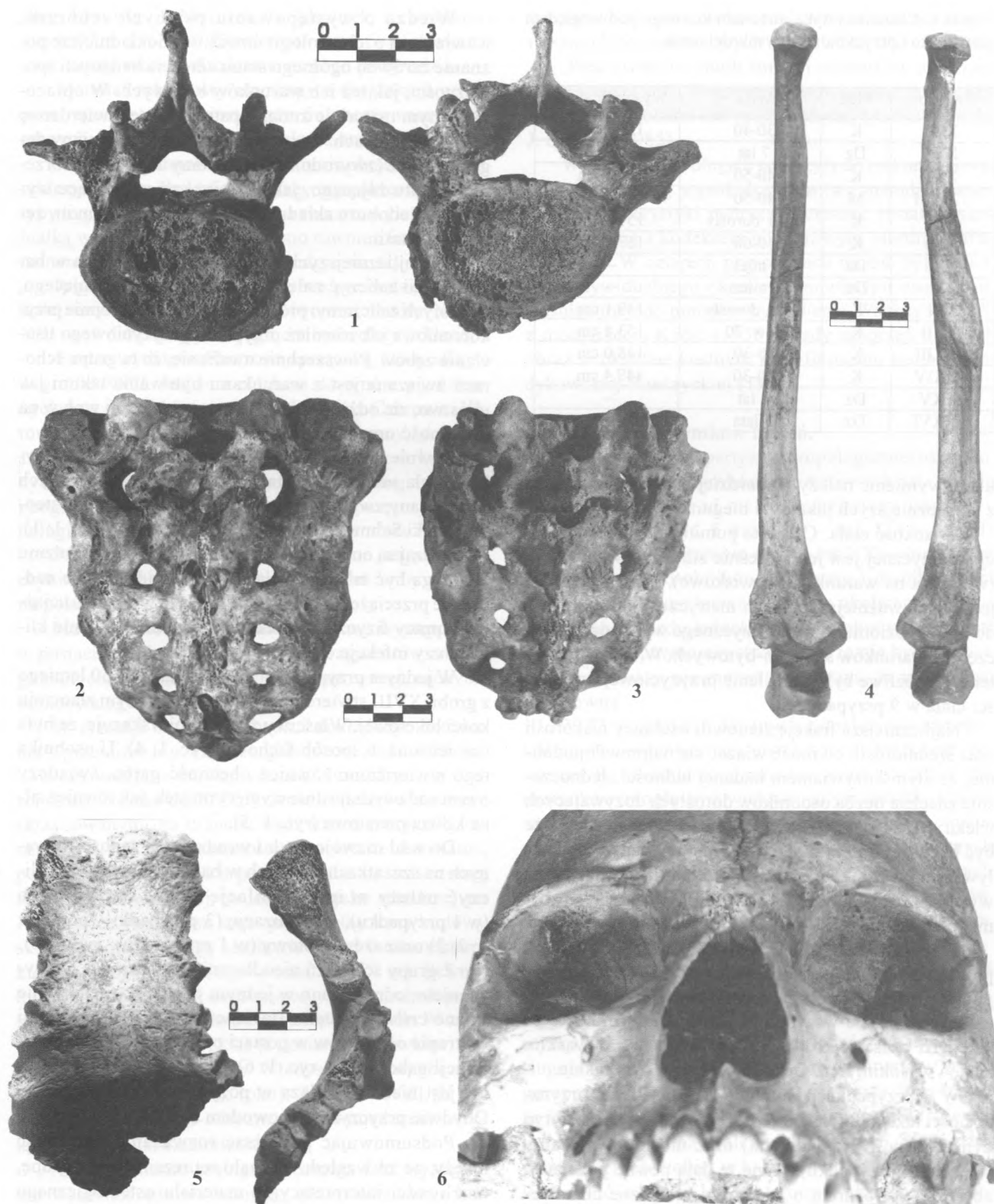
Równie często jak choroby aparatu żującego, spotykana była inna postać stanów zapalnych nieswoistych tzw. zmiany zwyrodnieniowo – zniekształcające (osteofity, guzki Schmorla, choroba reumatoidalna – ryc. 1: 1). Zazwyczaj są one związane ze starzeniem się organizmu ale mogą być także reakcją na nieprawidłowe lub nadmierne przeciążenie kręgosłupa (będące wynikiem uciążliwej pracy fizycznej), niekorzystne oddziaływanie klimatu czy infekcje.

W jednym przypadku – u mężczyzny 40-50 letniego z grobu XVIII stwierdzono ślad po zagojonym złamaniu kości łokciowej. Właściwy zrost kości wskazuje, że była ona leczona w sposób fachowy (ryc. 1: 4). U osobnika tego stwierdzono również obecność garba, świadczy o tym nadzwyczaj silnie wygięty mostek, jak również silna kifoza piersiowa (ryc. 1: 5).

Do wad rozwojowych i wrodzonych zaobserwowanych na szczątkach kostnych w badanym materiale zaliczyć należy m.in. asymilację kręgu szczytowego (w 1 przypadku), lumbalizację (3 przypadki – por. ryc. 1: 2, 3) oraz szew czołowy (w 1 przypadku – ryc. 1: 6).

Z grupy schorzeń nieodłącznie związanych z odżywianiem, odnotowano w jednym przypadku schorzenie zwane *cribra orbitalia* (uwidacznia się ono zmianami w stropie oczodołów w postaci przerostów szpiku i substancji gąbczastej – ryc. 1: 6). Przyczyną tego schorzenia jest niedobór żelaza w pożywieniu lub robaczycą. Obydwie przyczyny są powodem anemii.

Podsumowując powyższe rozważania zaznaczyć należy, że ze względu na mało reprezentatywną grupę, możliwości interpretacyjne materiału osteologicznego zostały częściowo ograniczone i nie mogą posłużyć do opracowań statystycznych. Na uwagę zasługuje jednak fakt, że nawet tak niekompletny materiał może choć w niewielkim stopniu poszerzyć naszą wiedzę o badanej grupie lokalnej.

Ryc. 1. Chełm, stan 60.

1: grób XVII (kobieta, 40-50 lat) osteofity i guzki Schmorla na trzonach kręgów lędźwiowych; 2: grób XXII (kobieta, powyżej 70 lat); 3: grób XXIV (kobieta, 20-30 lat), kości krzyżowe – lumbalizacja; 4: grób XVIII (mężczyzna, 40-50 lat), ślad po złamaniu prawej kości łokciowej; 5: grób XVIII (mężczyzna, 40-50 lat), silnie wygięty mostek; 6: grób XXIII (kobieta, 20-30 lat) czaszka – cribra orbitalia. Fot. G. Mazur.

LITERATURA

- Gładkowska-Rzeczycka J.
1976 Zmiany w układzie kostnym ludności ze średniowiecznych cmentarzysk, [w:] *Badania populacji ludzkich na materiałach współczesnych i historycznych*, Poznań, s. 85-103.
- Gołub S.
1997 Pozostałości osadnictwa z okresu wczesnego średniowiecza w centrum miasta Chełma [w:] *Najważniejsze odkrycia archeologiczno-architektoniczne Chełma i okolic*, Chełm, s. 83-94.
- Kiełboń Cz.
1981 Dawna cerkiew gr.-kat. p.w. Św. Mikołaja w Chełmie, „Zeszyty Biura Badań i Dokumentacji Zabytków w Chełmie”, nr 1.
- Kozak-Zychman W.
1997 Zagadkowe pochówki na cmentarzystwie w Chełmie, stanowisko 60 [w:] *Najważniejsze odkrycia archeologiczno-architektoniczne Chełma i okolic*, Chełm, s. 109-114.
- Kóčka W.
1958 Zagadnienia etnogenezy ludów Europy, „Materiały i Prace Antropologiczne”, nr 22, Wrocław.
- Malinowski A., Strzałko J. [red]
1985 *Antropologia*, Warszawa, Poznań.
- Martin R., Saller K.
1957 *Lehrbuch der Anthropologie*, Stuttgart.
- Mazurek T., Mazurek W., Ruszkowska U.
1997 Relikty umocnień wczesnośredniowiecznego podgrodzia w Chełmie [w:] *Najważniejsze odkrycia archeologiczno-architektoniczne Chełma i okolic*, Chełm, s. 115-120.
- Rudnik S.
1994 Cerkiew grecko-katolicka p.w. Św. Mikołaja, „Wieści Chełmskie”, s. 4.
- Wanke A.
1955 Indywidualne określenie taksonomiczne (Individual taxonomical determination), PANtr., t. 21, z. 2, s. 968-990.
- Żaki A.
1974 *Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej*, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk.

TOMASZ DZIENKOWSKI, STANISŁAW GOŁUB, BEATA BOROWSKA AND GRZEGORZ MAZUR

RESULTS OF THE SECOND FIELD SEASON AT AN INHUMATION CEMETERY IN CHELM

In the second season of excavations at the cemetery in Chełm, site 60, fourteen skeletons were uncovered, which were positioned along the west-east axis. In two instances the skeletons were found in layers. Traces of timber and numerous nails suggest that the bodies were buried in coffins. Additionally, remnants of an early medieval settlement and a fragment of a dry moat were recorded and examined. On the basis of the stratigraphic method and historical clues a broad dating of the cemetery, that is the 13th-18th centuries, has been assumed.

As a result of an anthropological analysis, the number of individuals buried in graves was ascertained, as well as an approximate number of bodies found in concentrations and features. In twelve grave assemblages, remains of 14 people

(8 women, 5 children and one man) were discovered. On the basis of the analysis, the local group under investigation may be characterised as longevous, short to medium high and with short arched skulls.

The analysis of pathological changes in bones showed that the most common disorders involved the mastication apparatus and general inflammatory ailments. The frequent character of these disorders may be due to bad nutrition and overworking.

Further examination of the cemetery at 4 Św. Mikołaj Street in Chełm will make it possible to pursue the considerations concerning its bio-cultural nature, which at this stage is impossible due to insufficient data.

Usługi Archeologiczne - Chełm
Katedra Antropologii Uniwersytetu Łódzkiego